

Валерій Романовський

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ МАНДРІВНИКИ НОВОГО ЧАСУ ПРО КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ УКРАЇНИ

Розглянуто свідчення мандрівників Модерної епохи про культурну спадщину України. Розкрито значення подорожніх записів як джерел пам'яткознавчих досліджень.

Ключові слова: *Новий час, історичні джерела, подорожні записи, культурна спадщина, пам'яткознавство.*

Подорожні записи є важливою групою історичних джерел. Їх укладають насамперед за територіальною ознакою, часто в близький до описаних подій час. Зазвичай нотатки мандрівників є джерелами особистого походження, на відміну від щоденників і звітів офіційно організованих наукових експедицій чи статистичних описів територій.

Активний розвиток пам'яткознавства в сучасній Україні зумовлює необхідність осмислення та систематизації джерельної бази досліджень у цій галузі. Свідчення мандрівників потрібно знати також і з практичних потреб формування музейних експозицій, виставок, організації екскурсій, здійснення реставраційних робіт.

У цій розвідці акцентуємо увагу на згадках про культурну спадщину в нотатках мандрівників Нового часу. Прагнення до географічних відкриттів, відвідання як давно відомих, так і неосвоєних країв, опису територій були притаманні діяльним і допитливим європейцям цієї доби.

Новий час, Модерна епоха – доба історії, тривалість якої нині переважно окреслюють від завершення XV до кінця XIX – початку XX ст., хоч це питання дискусійне [11, с. 543; 34, с. 431]. За верхню межу Середніх віків історики часто приймають другу половину XV ст. й навіть називають переломні роки: 1453 (падіння Константинополя, кінець Столітньої війни), 1492 (відкриття Америки Х. Колумбом, завершення Реконкісти). Час між скасуванням Київського удільного князівства (1471 р.) та полонізацією більшості українських князів після Люблінської унії (1569 р.) треба вважати завершенням Княжої доби у вітчизняній історії. Дослідники виокремлюють в історії європейських народів ранньомодерний час від Ренесансу до початку XIX ст. та, власне, Нову історію до межі XIX–XX ст. (теза Е. Гобсбаума про “довге XIX століття”: 1789 – 1918 рр.) [34, с. 432; 33, с. 273-274]. Професор Альбертського університету Іван Лисяк-Рудницький відрозумівав ранньомодерний час у вітчизняній історії від 1569 р. до кінця XVIII ст. “Як окремий період української історії, XIX ст. тривало приблизно від 1780–1790-х років до 1914 р. ... Це була доба, коли ... почала поставати модерна українська нація” – зазначав він [20, с. 43, 197].

Систематичне, широке вивчення свідчень чужинців про Україну розпочалося на зламі XIX – XX ст., хоч, звісно, й раніше записи мандрівників привертали більшу чи меншу увагу науковців. За редакцією професора В. Антоновича вийшли друком “Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси” в перекладі К. Мельник (два випуски: К., 1890, 1896) [21]. Доктор слов'янської філології та історії, бібліограф, референт і редактор у бібліотеці Віденського університету Зенон Кузеля написав огляд “Чужинці про українців” (Wien, 1907–1909). Історик і бібліограф Веніамін Кордт зробив коментований огляд публікацій творів мандрівників, які побували на теренах Східної Європи до XVIII ст., і присвячених їм праць (К., 1926) [18]. Дмитро Дорошенко написав німецькою праці “Україна та її історія в світлі західноєвропейської літератури XVIII і першої половини XIX ст.” (Berlin, 1927) та “Україна й імперія. Дев'ятсот років німецько-українських зв'язків” (Leipzig, 1942), однак про ці дослідження відомі лише згадки в історіографії [10, с. 108, 111]. Необхідно відвідати Рим і Мюнхен, аби знайти дисертації В. Гавліча “Східна Галичина в світлі літератури німецьких подорожників при кінці XVIII ст.” (1949 р.) й В. Лизогуба “Україна першої половини XIX ст. в описах німецьких подорожників” (1950 р.). Широко популяризованим є збірник В. Січинського з фрагментами досліджених ним творів (видання 1937, 1938, 1946 рр. тощо) [29].

Історик Олекса Вінтоняк захистив докторську дисертацію з теми “Німецькі подорожники про Україну у другій половині XVIII ст.” (Мюнхен, 1950 р.), але значно ширші обсяги джерел і проблематику охоплено в його ґрунтовній монографії (1995 р.) [10]. Вінтоняк не розмежовує джерела особистого походження та описи, виконані учасниками наукових експедицій (якими є праці німців-академіків Петербурзької академії наук С. Гмеліна,

П.-С. Палласа, Й.-А. Гільденштедта). Очевидно, що між необхідними для державної влади систематичними описами територій та особистими творами мандрівників є суттєва відмінність, хоч перші подекуди правила за взірцем другим.

У 80-ті рр. ХХ ст. переклади щоденників з-під пера подорожніх українськими теренами друкував львівський журнал “Жовтень” (тепер “Дзвін”) [2; 22]. Записи іноземців про Україну XVI–XVII ст. глибоко вивчає історик Юрій Мицик, але згадки про пам’ятки він не досліджує як окрему проблему [26].

Помітну увагу сучасних істориків та перекладачів привертають спомини німецьких мандрівників про Україну (переклади П. Бочана, В. Маслійчука) [25; 1; 15; 16]. Значну кількість споминів про Запорізьку Січ оприлюднив у книжці “Січ-мати” М. Шудря. Проте це видання популярне, а не наукове: відсутні біографічні довідки про авторів, коментарі, покажчики й навіть посилання на перші публікації зібраних джерел [32]. Нарешті, біографічні довідки про мандрівників пропонує академічна “Енциклопедія історії України” [19; 27].

Отже, подорожні записи чужинців про Україну викликали належну увагу декількох поколінь істориків. Проте пам’яткознавча проблематика потребує акцентованого розгляду як така, що залишається недостатньо вивченою в мандрівних записах. З’ясування значення таких джерел для пам’яткознавчих досліджень є основною метою цієї статті.

Чи не першим західноєвропейським мандрівником ранньомодерного часу, який залишив записи про Україну, був Амброджо Контаріні (Ambrosio Contarini; р. н. невідомий – 1499) – дипломат і письменник зі знаного патриціанського роду Венеції. Впродовж 1473–1477 рр. він здійснив подорож у державу Ак-Коюнулу (існувала на території Західного Ірану, Азербайджану, Вірменії, Іраку та східної частини Туреччини) для виконання дипломатичної місії, метою якої було схилити правителя Узун-Гасана до війни проти Османської імперії в союзі з Венеціанською Республікою. Записи Контаріні вперше були видані 1487 та 1543 рр. [17, с. 113, прим. 10]. Під час подорожі через нинішні українські землі Контаріні відвідав міста, що на той час були підвладні польському королеві та кримському ханові. Українських теренів (Rossia bassa) Контаріні дістався 20 березня 1473 р. і спершу зупинявся в “невеликих замках” і поселеннях. Луцьк (Lusch) був першим містом зі значною фортецею, яку мандрівник запам’ятав як “дерев’яну” (23–24 березня). 25 березня подорожній відвідав Житомир (Aitomir) – укріплене місто, у якому всі споруди загалом були з дерева [17, с. 20]. 30 березня посланець знайшов нічне пристановище в Королівському палаці Білгородки (Beligraoch), де знаходився білий замок [17, с. 20–21]. “1-го Травня 1474 в’їхали ми до міста Києва або ж Магрома, що лежить поза межами Малоросії й перебуває під управлінням Поляка на ім’я Пан Мартин (Pan Martin) ...” – залишив дещо несподіваний запис мандрівник [17, с. 21]. У Києві Контаріні бачив дерев’яну фортецю [17, с. 22]. 1474 р. від Черкас (Cercas) дипломат дістався Кримського ханату. У Криму Контаріні згадав фортецю Керкер (Chercher) біля Бахчисараю, місто Кафу з церквою в ньому (нині м. Феодосія) [17, с. 26].

Важливі відомості про історію та географію Східної Європи містять “Записки про московітські справи” барона Сигізмунда фон Герберштайна (Herberstain Sigismondo, 1486–1566 рр.). Цей автор двічі відвідав Москву: 1517 р. як посол імператора Максиміліана I, а 1526 р. – австрійського ерцгерцога Фердинанда (імператор із 1556 р.). 1549 р. Герберштайн опублікував у Відні свої записи латиною, згодом вони побачили світ різними мовами. У присвяті Фердинанду I Габсбургу австрійський мемуарист завважив, що праця завершена на дозвіллі й розрахована на широке коло читачів, для яких він написав передмову [12, с. 56]. Отже, шанобливе звернення до покровителя було лише вивом особистої відданості, але книга не є офіційним звітом. Записи є більш аніж нотатками мандрівника, бо автор не обмежився викладом особистих спостережень і виявив хист дослідника. Свою працю він вважав трактатом. У присвяті ерцгерцогу Герберштайн засвідчив свою обізнаність із географічною літературою. Він взурувався на австрійські хроніки середини XV – початку XVI ст., генеалогічні дослідження, користувався літописними свідченнями, навів описи територій і предметів (одягу, зброї, монет тощо). Є у творі й автобіографічні моменти. Все це дозволяє характеризувати ці записи як описове джерело історико-географічного характеру, в якому поєднано ознаки різних жанрів. Сам автор потурбувався про з’ясування коренів традиції, якої він дотримався. Це записи римських послів, які після звітування “зберігали в храмі Сатурна задля повчання нащадків” [12, с. 55].

Окремі дослідники припускають, що Герберштайн запозичив в інших авторів деякі описи українських місцевостей [24, с. 157]. Московські розвідники розповіли дипломатові, що бачили біля Святих гір та Великого Перевозу “мармурові й кам’яні статуї”. Варто піддати сумніву розповсюджене припущення, що йшлося про “кам’яних баб”, адже серед таких скульптур мармурові не траплялися. Про існування Святогірського монастиря (нині Донецька обл.) відомо лише з XVII ст. Походження давнішого топоніма “Святі Гори” (S. Montes) на цьому терені біля Сіверського Дінця залишається загадковим [12, с. 138].

Про Київ Герберштайн писав: “Пишність і справді королівська велич цього міста підтверджується самими його руїнами і пам’ятками, від котрих залишилися рештки” [29, с. 19; 12, с. 185]. Він звернув увагу на численні руїни храмів і монастирів Києва, згадав печери. Але Герберштайн надав загального значення небилицям про місто, почутим із вуст

литовського канцлера Ольбрахта Гаштольда – очевидно, волоцюги-магната (помер 1539 р.). Питання про особистий проїзд дипломата через Україну достеменно не з'ясоване.

Австрійський дипломат Ерих Лясота фон Стеблау (Lassota von Steblau; близько 1550–1616 рр.) відвідував Україну особисто, про що залишив свідчення у щоденнику. Він походив із моравської шляхти герба Одровонж і здобув освіту в Ляйпцизькому та Падуанському університетах.

Після невдалого походу австрійської армії на Польщу (1587–1588 рр.) Е. Лясоті довелося побувати 13 серпня 1588 р. у Львові, що, згідно зі щоденниковим записом, був захищений “двома замками, один з яких у місті, а інший за містом на високій горі...” [22, с. 97].

У 1594 р. за дорученням імператора Рудольфа II Габсбурга дипломат відвідав Запорізьку Січ у справі організації спільної боротьби проти Оттоманської Порти і Кримського ханства та склав короткі нотатки про розташування й особливості укріплень різних населених пунктів [22, с. 99–100; 19]. Е. Лясота зробив запис про Київ як добре захищене місто з чудовими церквами та будинками. Зокрема, описав “гарний і пишний” Софійський собор, що, проте, був у занедбанні, й навіть приділив увагу його мистецьким якостям, згадав поховання видатних осіб. Дипломат запам’ятав руїни Золотих воріт, “шматок муру” від колишньої Катерининської церкви, Михайлівський Золотоверхий монастир, Києво-Печерську лавру тощо. У королівському місті Черкаси подорожній бачив замок на горі, до якого вів дерев’яний міст. У Лубнах існував замок Вишневецьких, у Кременчуку залишилося лише городище зі “слідами” старого укріплення. Е. Лясота вказав також на дніпровські острови, що перебували під контролем запорізьких козаків. На Старій Січі (о. Базавлук) Е. Лясота звернув увагу на козацькі гармати та коші, зроблені зі хмизу й накриті кінськими шкурами. На зворотному шляху (4 липня) він зробив запис про острів Мала Хортиця, де стояв замок князя й гетьмана Д. Вишневецького, вже зруйнований турками й татарами.

Щоденник Лясоти зберігся в одній із бібліотек Баутцена та вперше був виданий німецькою (Галле, 1854, 1866). Імовірно, першу публікацію фрагмента з нього російською здійснив П. Лебедінцев у “Киевских епархиальных ведомостях” (1873 р., № 4) під заголовком “Киев и его святини в конце 16 века...” Цей щоденник відомий як важливе історичне джерело [21; 14, с. 190; 24, с. 158]. Зокрема, 1915 р. старший член Археологічної комісії, професор Петербурзького університету М. Веселовський приділив увагу повідомленню у щоденнику Е. Лясоти про розташування “понад двадцяти кам’яних скульптур на курганах або могилах по татарському боці” Дніпра (біля Середніх Маяків) [9, с. 409; 21, с. 185; 22, с. 109]. Загалом, Е. Лясота неодноразово згадував степові могили та кам’яні скульптури (“маяки”) як орієнтири на місцевості. Українською всі записи зі щоденника Лясоти, що стосуються вітчизняної історії, були опубліковані 1984 р. (Львів, ж. “Жовтень”, № 10) з урахуванням “Правил видання історичних документів у СРСР” (М., 1969 р.). Відомі також інші публікації окремих уривків [21; 22; 29, с. 24–27; 32, с. 153–174].

Цінним джерелом є щоденник лютеранина Ульриха фон Вердума (Werdum; 1632–1681 рр.). Він був родом із Фрисландії (узбережжя Північного моря, сучасна Німеччина), навчався у Франекерському університеті, свого часу найвідомішому в Нідерландах, відтак – у Гейдельберзькому. Згодом перебував на службі у французького дипломата Жана де Куртона, абата де Польм’є. З ним він і потрапив до Речі Посполитої, де планувалося руками магнатів скинути короля Михайла Вишневецького й посадити на трон французького принца. 1670–1672 рр. У. фон Вердум подорожував Холмщиною, Галичиною та Поділлям як співробітник французького агента. Таємний уповноважений зупинявся разом зі своїми слугами в замках магнатів, підкуповував польську шляхту. Місія досягла успішного результату, який, однак, не був реалізований. 12 червня 1672 р. кандидат на польську корону, принц де Лонгевіль загинув від кулі голландського мушкетера після переходу французьких військ через Рейн у ході другої війни за “іспанську спадщину” (1672–1679 рр.).

У. фон Вердум ризикував, роблячи щоденникові записи, й не призначав їх для публікації. Він описав міста і села України (Яворів, Львів, Збриж, Кам’янець-Подільський тощо). У щоденнику значна кількість згадок про кургани, культові споруди, місця битв і фортифікації. Особливу увагу автор приділяв описові замків і загалом укріплень, у той час як про храми переважно повідомляв: кам’яними вони були чи дерев’яними, якій конфесії належали. Мандрівник правильно визначив ознаки типового тридільного православного храму: “Їх церкви діляться на три частини: східну, призначену для духовних, які відправляють тут свої молебні і служби, середню, де збираються чоловіки, й західну, де при дверях стоять жінки” (тобто вівтар, наву та бабинець) [2, № 9, с. 92]. Цікавий також опис архаїчної курної хати: “У селянських хатах руських місцевостей нема димарів, а лише піч, у якій чи перед якою на вогнищі все готують. По обох боках у стінах хати є кілька отворів – вікна, які, залежно від вітру, відкривають чи зачиняють, щоб ними дим виходив надвір” [2, № 9, с. 95].

На той час значна кількість міст і сіл України була спустошена ще від часів Хмельниччини, але поляки захопили Поділля й усюди панували шляхта й магнати. Наприклад, м. Бар (тепер Вінницької обл.) мандрівник згадав як колись “дуже велике, людне, з гарними храмами, монастирями”. Тут ще з 1636 р. була резиденція великого коронного гетьмана С. Конєцпольського, за наказом якого відомий французький інженер Г. де Боплан збудував кам’яний замок. Саме замок на півночі міста й залишився “оточений товстим муром із

чотирма кам'яними вежами”, між якими до міста вела брама. Перед нею існували земляні укріплення. Товстий частокіл ділив місто на дві частини, при чому зовнішня стояла “пусткою, майже без жителів”. Мешканці жили серед руїн внутрішньої частини міста, де залишилася напівзруйнована стара ратуша, шматки муру від синагоги, а колись заможні костели стояли під соломою. На час приїзду У. фон Вердума це староство належало великому гетьманові Собеському. Села барського староства майже цілком знищили татари. Спустошення зазнали й сусідні староства.

Серед такої руїни збереглося місто Тернопіль, що було “спадковою власністю” долиньського старости Станіслава Конєцпольського. Тернопіль був захищений із трьох боків великим озером і широкими болотами, а з боку поля – ровом і валом із двома наріжними вежами та однією надбрамною. Посеред озера з північного заходу від міста височів замок. У Тернополі існували храми різних конфесій [2, № 10, с. 95-96].

Цілком збереглося місто Бережани – резиденція коронного хорунжого Сенявського. У Бережанах було три папські костели, “русини або греки” мали чотири церкви. У місті не було ратуші, тому в “гарному шпиталі” відбувалися суди. Будинки були переважно дерев'яні. Квадратний мурований замок мав три поверхи й залишився цілим після захоплення козаками. У замковій каплиці збереглися мармурові гробниці зі статуями.

“Дуже людним”, “густо забудованим дерев'яними будинками” було місто Дубно. У його межах знаходився монастир бернардинців із великим костелом, а також храми різних конфесій. Поза містом височіли кам'яний монастир “руських ченців” та дерев'яний жіночий. У Дубно було два замки у стані відбудови.

У. фон Вердум відвідав місто Станіславів (тепер Івано-Франківськ) через десятиріччя після того, як його “на голому ґрунті наново збудував” київський воєвода Андрій Потоцький і назвав ім'ям єдиного сина Станіслава. Старе руське село Заболотів із церквою стало одним із передмість. Укріплення склалися з шести правильних земляних бастионів та частоколу під ними. Ці укріплення збудував підполковник Франсуа Корассіні з Авін'йона. У місті були храми, ратуша, вища школа. Замок був дерев'яним, але вже завезли будівельний матеріал для кам'яного. Місто мало три кам'яні брами [2, № 10, с. 100].

Цікавим є опис пам'ятника С. Жолкевському посеред поля біля села Мошани в районі м. Могилів (нині Могилів-Подільський). Монумент у вигляді колони з ламаного каменю стояв на малому пагорбі. Зі сходу на чорній мармуровій таблиці була вирізьблена епітафія [2, № 10, с. 103]. Йдеться про Станіслава Жолкевського (1547–1620 рр.), який був великим канцлером коронним Речі Посполитої від 1617 р. Під час відступу після поразки від турецько-татарських військ у Цецорській битві він загинув на березі р. Дністер навпроти Могилева (7 жовтня 1620 р.).

Місто Бучач (нині райцентр Тернопільської обл.) було “цікаво й безладно розкидане по горах і долинах, а з заходу закрите озером”. Воно належало брацлавському воєводі Потоцькому. Місто оточував кам'яний мур. Замок і укріплення були також кам'яними. На річці Стрипа було споруджено поруч десять чи дванадцять водяних млинів. У місті було три костели та “руський монастир”, зайнятий домініканцями. Свої храми мали вірмени, євреї. Бучач “на початку козацького заколоту доценту спалили московити й козаки, але ... його частково відбудували наново, зокрема євреї” [2, № 10, с. 103]. Водночас У. фон Вердум визнавав справедливий характер ще пам'ятної Хмельниччини, до якої, на його думку, призвела сваволя польських панів та юдеїв-орендарів.

Цей щоденник був опублікований частинами німецькою (1786–1788 рр.), польською (1876 р.). “Українські” сторінки переклав І. Сварник (1983 р.) [2].

Захоплення українською культурою виявив у споминах і подорожніх описах данський посол Юль Юст (Jul Just). 1709–1712 рр. він перебував у Московській державі, а 1711 р. приїздив до України. Ці спомини не перевідали, але В. Січинський навів значні уривки з них і характеризував загалом. Юст був приємно вражений чемністю козаків, “прекрасною” зустріччю зі старшиною гетьмана Івана Скоропадського у Глухові, чистотою та порядком українських міст і сіл. У Кролевіці будинки були “гарні, міцні, чисті”, виступали на вулицю “як у Данії”. Ніжин був укріплений валом, у місті стояли “дві чудові, великі восьмикутні церкви прекрасної архітектури” [29, с. 60]. Всі українські достойники вільно володіли латиною, а селяни вміли читати. Поділля було спустошене війнами, але міські будинки в Немирові були чепурними, доглянутими. Львів уже тоді славився кам'яницями, в цьому місті впливовими були польська та французька культури, що виявлялося вже у вбранні мешканців. “Останню православну церкву” на своєму шляху посол бачив в Улянові над Сяном біля Ніско [29, с. 61]. Отже, ця церква свідчила і про межі розселення українців.

1778 р. англійський історик Вільгельм Кокс (W. Coxe; 1747–1828 рр.) разом із лордом Гербертом вирушив у мандри країнами Європи. Описи цих подорожей уперше побачили світ у Лондоні (1784 р.), відомі також німецький і російський переклади (Zürich, 1785–1792; ж. “Русская старина”, 1877). Зокрема, Кокс відзначив, що на Галичині селянські хати були дерев'яними, критими соломою, з печами без димарів (“Подорожі по Польщі, Росії, Швеції й Данії”, т. 1) [10, с. 43, 111].

1781–1783 рр. енциклопедично освічений художник, військовий інженер, архітектор Жан-Анрі Мюнц (Müntz Jean-Henri; 1727–1798 рр.) здійснив три подорожі Україною, переважно Правобережжям. Він народився у Швейцарії, більшу частину життя провів у мандрах. 1779–1784 рр. Мюнц перебував на польській службі, зокрема, шість років працював королівським рисувальником при дворі мецената Станіслава Понятовського. Ельзасець вів “Щоденники мандрівок у всі провінції Польщі з метою вивчення історії, фізики, географії, комерції та індустрії цієї країни”. Мюнц створив декілька альбомів, із яких нині відомі понад триста рисунків Канева, Корсуня, Стеблева, Богуслава, Брацлава, Почаєва, Суботова, Умані, Чигирини, Олеського замку, Кам’янця тощо. Рисунки доповнені анотаціями історичного, краєзнавчого й етнографічного змісту. Альбом “Художні подорожі по Польщі й Україні (1781–1783 рр.)” потрапив до кабінету рисунків бібліотеки Варшавського університету й був опрацьований польською дослідницею Ельжбетой Будзінською (Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). – Warszawa, 1982). Ця праця є маловідомою українським читачам, але мистецтвознавець О. Федорук надрукував її конспективний виклад [31, с. 57]. Твори Мюнца за мандрівками Польщею й Україною зберігаються також у Москві, Марбурзі, Відні. Упорядковуючи в Касселі щоденники, Мюнц написав “Звернення до громадськості”, у якому повідомив про їхню структуру та характер [10, с. 14; 27].

Німець з походження, придворний радник польського короля Станіслава Августа Понятовського, доктор медицини Йоганн Вільгельм Меллер (J. W. Möller; 1748–1806 рр.) у 1780–1781 рр., згідно з урядовим дорученням, виїхав у Галичину та Поділля для боротьби з пошестю. У Кременчуці він приєднався до почту цариці Катерини II, з яким дістався Херсона. Свої мандрівки він описав у творах “Подорож із Варшави в Україну в році 1780 і 1781” (Herzberg am Harz, 1804) та “Подорож через Волинь на Херсон у Росії в році 1787” (Hamburg, 1802). Згідно зі свідченнями Меллера, Крем’янець славився замком королеви Бони; Балта була оточена валом; у Вінниці замок був збудований на острові [10, с. 69]. В описах своєї другої мандрівки Україною Меллер повідомив про київські монастирі та церкви, з яких найбільше його вразили своєю красою Софійський і Михайлівський собори. Згідно з розповіддю аптекаря, німця Бунге, в Софійському храмі були образи Рубенса, Рафаеля Урбіно та мозаїки [10, с. 99]. Мандрівник повідомив про існування великих церковних книгозбірень. Так, у Підкамені в бібліотеці домініканського монастиря зберігалось 12 000 томів. У Бердичеві при костелі кармелітів зберігалися твори з XVI–XVIII ст. [10, с. 97]. Меллер описав хати на Брацлавщині, які були криті соломною, низькі, з малими кімнатами та віконцями. Посеред такої хати влаштували піч. Опалювали хату соломною та гноєм через брак деревини. На Поділлі у хатах не було підлоги, а лише долівка. У деяких місцевостях селяни жили в землянках. При такій неможливості подільські селяни залишилися в пам’яті Меллера веселими та життєрадісними. Під час другої подорожі по Україні Меллер побував, зокрема, на Волині, де всі села належали польським панам і тому були злидненими. Хати були низькими, курними (дим виходив кризь двері) [10, с. 50].

Прусський інженер-лейтенант й інспектор ставів і доріг Горішнього Шлезька К. Ф. Е. Гаммард (C. F. E. Hamnard) перебував на військовій службі у російській армії та проїжджав Україною 1783 р. Його “Подорожі через Горішній Шлезьк до російської царської армії в Україні і до фельдмаршала Рум’янцева-Задунайського” було видано у трьох томах, в першому з яких приділено увагу українським землям (Gotha, 1787). Гаммард описав міста Немирів, Чуднів, Бердичів, Могилів над Дністром, Херсон. Так, у Немирові було близько 400 мурованих і кам’яних будинків, переважно одноповерхових; чотири церкви: греко-католицька, дві римо-католицькі та протестантська. Місто належало князеві Вінценту Потоцькому, замок якого був зведений на гранітній скелі. Загалом, українські міста й села були укріплені валами заввишки 4–5 стіп задля оборони від татарських набігів (стопа – 0,298 м) [10, с. 68–69]. Гаммард описав загальну будову та пояснив символіку греко-ортодоксальних церков. Усередині храми були прикрашені образами, писаними олійними фарбами на дерев’яних дошках. Але Гаммард зауважив надмірне використання різних фарб [10, с. 100].

1800–1801 рр. англійський мандрівник, професор мінералогії Кембриджського університету Едвард Даніель Клерк (Clarke E. D.; 1767–1822 рр.) здійснив подорож із Петербурга через Москву, Слобожанщину, Донський і Кубанський краї до Криму й Одеси. У цей час політичні взаємини між Англією та Росією були напруженими, й тому Клерк потай збирав для свого уряду інформацію стратегічного значення, в тому числі про порти та важливі для ведення війни споруди. Його товариство складали професори Й. М. Гріпс і Р. Гебер. Опис подорожі був опублікований англійською, відомий також німецький переклад (Clarke E. D. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – London, 1816). Професор залишив згадки про українські хати, але його більшою мірою цікавили звичаї, поведінка мешканців, аніж конструкції осель та спосіб їхньої побудови загалом. Так, Клерк зауважував, що українські козаки на Дону не замикали хатні двері й навіть скрині [10, с. 41]. У Луковій слободі на Дону, де мешкали козаки-“малоруси”, Клерк побачив, що в хатах і на подвір’ях панував бездоганний лад, чистота. Хати вкривали соломною. Стелю та стіни вибілювали, а стіл та лави вимивали до блиску. Кухні були малими, охайними, з побіленими димарями. Біля хат мешканці обробляли городи та насаджували фруктові дерева.

На півострові Тамань Клерк оглянув, очевидно, рештки міста Тмуторокань (Тмуторакань), що в X–XI ст. перебувало під контролем київських і чернігівських князів, було центром удільного князівства. 1068 р. князь Гліб Святославич вимірив відстань від Тмуторокані до Керчі по льоду. Текст із Тмутороканського каменю з повідомленням про це вперше опублікував А. Мусін-Пушкін (1794 р.) [23]. Напис було закарбовано на мармуровій плиті, яку Клерк бачив неподалік цвинтаря [10, с. 62].

На Кримському півострові Клерк відвідав Керч (давній Пантикапей), Теодосію (Кафу), Симферополь (Ак-Мечеть), Козлов (Євпаторію), які зазнали значних руйнацій унаслідок військових дій і вигнання мусульман [10, с. 62-63]. Із другого боку, лікар Чорноморського флоту, німець з походження Ернест Вільгельм Дримпельман (1758–1830 рр.) припускав у мемуарах (Рига, 1813 р), що й татари свого часу нищили пам'ятки. Це зауваження Дримпельман зробив у зв'язку з відвіданням 1786 р. давно покинутої печери з каплицею у Севастополі, яка збереглася у скелі, можливо, ще з візантійських часів [10, с. 100; 13, с. 40]. Клерк записав відомості про Інкерманські печери неподалік Севастополя. У скелях були влаштовані гарні кімнати, а на верховинах видобані церкви. У стінах збереглися заглибини для трун, які зникли разом із написами. Єпископ, який перебував у товаристві Клерка, висловив думку про існування тут старого монастиря. На час приїзду Клерка у цих печерах жили татари [10, с. 101].

У Херсоні Клерк бачив пам'ятник Г. Потьомкіну [10, с. 63]. У Миколаєві на стінах церкви мандрівник прочитав імена грецьких богів. На його думку, будівельний матеріал для церков грабували з давніх грецьких споруд [10, с. 64].

Важливо, що Клерк визнав самотність української, сказавши, що ця “мова дзвінка і сповнена різноманітних відтінків звучання” [10, с. 102].

Швейцарець, випускник Тюбінгенського колегіуму, учитель і гувернер І. Вернет (Верне Жан; близько 1760 – не пізніше 1825 р.) працював у Новгороді-Сіверському та Харкові [3, с. 48]. Пішовши у відставку, відвідував численних друзів у різних містах України та присвятив своїм подорожам низку нарисів. Лірична проза І. Вернета сентиментальна й не зазнала значного впливу тодішніх топографічних описів чи історичних праць. Пам'ятки здебільшого не виступають у його творах ані об'єктом дослідження, ані звичайного опису. Як виняток, треба згадати уривок із мандрівних записів І. Вернета “Святогорский монастырь” (1817 р.) з описом обителі [4]. Садово-паркові ансамблі, маєтки і навіть цвинтарі частіше постають фоном для роздумів подорожнього [8; 5; 6]. “Учені, – писав він, – часто подібні до розносників, які знають у великих містах всі будинки, але не відають того, що в них відбувається” [3]. Важливо, що Вернет визнавав необхідність наукового вивчення старожитностей. Це свідчить, що просвітницькі ідеали справили певний вплив на світогляд мандрівника [7; 4].

Німецький географ, домашній учитель у Прибалтиці, бібліотекар у Бремені та майстер подорожнього жанру Йоганн Георг Коль (Kohl; 1808–1878 рр.) подорожував Україною в середині 1837–1838 рр. У Німеччині Коль опублікував численні книги про країни Європи й Америки, зокрема, Україні присвятив другий і третій томи (частини) праці “Подорожі до внутрішньої Росії та до Польщі”: “Україна. Малоросія” та “Буковина, Галичина, Краків і Моравія” (Reisen im Inneren von Rußland und Polen. Theil II: Die Ukraine. Kleinrußland; Theil III: Die Bukovina, Galicien, Krakau und Mähren. – Leipzig–Dresden, 1841). Ці записи Коля лише фрагментарно опубліковані в українських перекладах [1; 15; 25; 16].

Споконвічною (“Малою”) Руссю Коль вважав тодішні північну частину Київської, Чернігівську та Полтавську губернії. Коль назвав Харків “столицею України” (Слобожанщини) й вважав ці землі близькими до “Малоросії”. На 1837 р. основними будівлями Харкова були університет і губернські управи, інститут шляхетних панн [Fräuleinstift], монастирські споруди, семінарія, церкви, купецький двір [Gostinnoi-Dwor] [16, с. 223-231].

Мандруючи, Коль особливо милувався чистими українськими хатами, “що до тебе всміхаються”. Українці “не вдовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять голяндці, але що два тижні їх білять. Тому їхні хати виглядають білі, неначе свіжовибілене полотно” – відзначав при звичаєний до ладу німець. Хати біля південної Одеси в тяжку спеку були прохолодними, а повітря в них – “гарне, свіже, запашне”. Долівки вкривали травою, а на стіни вішали зілля – охайне та чепурне [1, с. 8]. У міських дворах було багато квітників.

Й. Г. Коль описав також Диканьку, Полтаву, Кременчук, Миколаїв, Одесу, Білгород, Ялту, Алупку, Симферополь, Бахчисарай, Севастополь, Алушту [1, с. 8]. Але ці описи досі чекають на український переклад і коментар.

Головне місто Буковини – Чернівці – здалося Колю “густо забудованим” на німецький лад: “вузькі провулки, високі гостроверхі будинки, ще вищі церкви і дзвіниці” [1, с. 8; 15, с. 16].

На Галичині за популярністю та важливістю “другим містом” був Станіславів (тепер Івано-Франківськ), до якого Коль завітав раніше Львова. “Загалом місто гарно забудоване, багате на красиві будівлі, палаци для аристократії, церкви” – зазначив мандрівник [15, с. 32]. Головний католицький храм Станіславава вразив мандрівника “великим органом, просторими приміщеннями, шляхетним стилем архітектури” [15, с. 33]. Коль описав оздобу храму, згадав численні кам'яні та дерев'яні статуї в ньому. Станіславів не був схожим

на “розлогі, пронизані вітрами російські міста”, чим, очевидно, втішив німецького мандрівця. 19 жовтня 1838 р. Коль приїхав до головного міста Галичини – Львова (Лемберга), освітленого довгими рядами вечірніх ліхтарів. До Польщі мандрівник дістався через Городок, Судову Вишню та Перемишль.

Коль відзначав етнічну єдність народу Наддніпрянської України, Галичини, Буковини та Закарпаття. Загалом, він визнав українців нацією “з власною мовою, культурою та історичною традицією”, що неодмінно знову створить вільну й незалежну державу [29, с. 94; 1, с. 9].

Незабаром Україну відвідав ще один освічений німець – зоолог, професор Йоганн Гайнріх Блязіус (1809–1870 рр.). 1840–1841 рр. він мандрував Російською імперією у складі експедиції і згодом видав працю “Reise in Euröpaïschen Russland...” (“Мандрівка європейською Росією”, Брауншвайг, 1844 р.). В. Січинський переклав фрагменти з неї “Подорож до України”, з яких зрозуміле “миле враження” професора від міста Городна на Чернігівщині, де “будинки старанно побудовані та чисті, мешкальні кімнати побілені, а широкі вулиці, хоч без камінного бруку, утримувані доволі старанно та добре проїзні”. Українські села здавалися чужинцеві незвичайно великими. Мандрівник виснував, що мешканці схильні до особистої свободи, бо “хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно”, оточені садками. У цьому він убачав “великий контраст” із тульськими селами, в яких всі хати будували “в один ряд на одному боці вулиці під одним дахом” [29, с. 95-96]. Очевидно, що Блязіус описав тип хат північної України, де багато лісу: “стіни з деревляних брусів у всіх українських мешканнях облілені знадвору і всередині глиною і чисто побілені” – писав він.

У другій половині XIX ст. записи західноєвропейських мандрівників про культурну спадщину України втрачають місце у друкованих виданнях. В. Січинський пояснював це діями російського уряду, який застосовував “найбільш рафінованих способів для цілковитої нівеляції і заглади української культури, побуту і психологічних особливостей українців” [29, с. 107]. Однак можна знайти причини й поза ідеологічною сферою. У другій половині XIX – на початку XX ст. розгорталася мережа залізниць, з’являлися путівники та подорожні книги [30; 28]. Зростали наклади та якість газет і журналів. Поглиблювалася спеціалізація професійних пам’яткознавчих досліджень. Мандрівні записи втрачали свою інформаційну унікальність, а здійснення далеких подорожей ставало простішою справою.

Усі автори розглянутих тут подорожніх нотаток мали спеціальності, що дозволяли їм мандрування, доволі складні до середини XIX ст. Їхні спомини свого часу були для співвітчизників важливим джерелом знань про Україну. Бачимо, що до XVIII ст. свідчення про культурну спадщину занотували освічені дипломати, послы (переважно аристократичного походження). В останній третині XVIII – першій половині XIX ст. такі записи залишили мандрівники-науковці, інженери, лікарі, вчителі. З їхніх записів з’ясовуємо значення культурної спадщини для освічених європейців у різні століття аж до часу становлення наукового пам’яткознавства (в Україні це XIX ст.). Такі записи часто дозволяють скласти уявлення про колишній вигляд багатьох населених пунктів, дізнатися про втрачені пам’ятки. Подекуди мандрівники випереджали науковців у їхній праці. У такій мимовільній зацікавленості чи захопленості мистецтвом та старожитностями потрібно було убачати корені громадського пам’яткознавства. Записи мандрівників не завжди багаті повідомленнями про зовнішній вигляд бачених ними пам’яток, однак треба зважати на загальний характер наявної джерельної бази з різних століть.

Записи західноєвропейських мандрівників заслуговують на зіставлення з численними творами російських подорожніх, а також приїжджих із країн Сходу, що мають стати предметом окремих досліджень.

Література

1. Бочан П. Відомості німецьких мандрівників і послів — важливе джерело історії українського народу / П. Бочан, П. Брицький // Пам’ять століть. — 2003. — № 6. — С. 4–10.
2. Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... / У. фон Вердум; пер. з нім. та передм. І. І. Сварника // Жовтень. — 1983. — № 9. — С. 84–99. — № 10. — С. 89–105.
3. Вернет И. Воспоминания о Новгороде-Северском / И. Вернет // Украинский вестник. — 1816. — Часть 2. — С. 37–52; 169–182.
4. Вернет И. Святогорский монастырь / И. Вернет // Украинский вестник. — 1817. — Май. — Часть 6. — Кн. 5. — С. 187–198.
5. Вернет И. Харьковское кладбище / И. Вернет // Украинский вестник. — 1817. — Июнь. — С. 320–333.
6. Вернет И. Возвращение из Валок в Харьков / И. Вернет // Украинский вестник. — 1817. — Октябрь. — С. 26–29.
7. Вернет И. Мысли о Харькове / И. Вернет // Украинский вестник. — 1817, ноябрь. — С. 184–194.
8. Вернет И. Гробницы в Мерчанском саду / И. Вернет // Украинский журнал. — 1825. — Часть 5. — № 6. — С. 383–388.
9. Веселовский Н. Современное состояние вопроса о “каменных бабах” или “балбалах” / Н. Веселовский // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Т. XXXII. — 1915. — С. 408–444, табл. I–XIV.
10. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. / О. Вінтоняк; передм. Я. Дашкевича; НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львівське відділення. — Львів–Мюнхен : Вид-во “Дніпрова хвиля”, 1995. — 144 с.
11. Войтович Л.В. Середні віки (medium aevum) / Л. В. Войтович // Енциклопедія історії України / Ін-т іст. України НАН України; гол. редкол. В. А. Смолій. — Т. 9 : Прил.–С. — К. : Наук. думка, 2012. — С. 542–544.
12. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн; пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко; вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; под ред. В. Л. Янина. — Москва : Изд-во МГУ, 1988. — 430 с.
13. Дримпельман Э. В. Записки немецкого врача о России в конце прошлого века [1783–1790 гг.] / Э. В. Дримпельман; авт. предисл. А. Круглый // Русский архив. — Москва : В университет. тип. (М. Катков), 1881. — Кн. 1. — С. 32–51.

14. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879–1881 рр.) "Источники для истории Юго-Западной России" в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В. Б. Антоновича. Примітки та коментарі / М. Ковальський // Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства / ред. М. Ковальський. — Острог–Нью-Йорк : УВАН у США, Нац. ун-т "Острозька академія", 2003. — С. 8–41; 107–232.
15. Коль Й. Буковина. Галіція / Й. Г. Коль; пер. з нім. П. Бочана // Пам'ять століть. — 2003. — № 6. — С. 11–34.
16. Коль Й. Г. Харків / Й. Г. Коль; переклад, вступ. ст. і прим. В. Маслійчука // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків, 2005. — Т. 11 (Нова серія). — С. 215–244.
17. Контарини А. Путешествие Амвросія Контарини, посла светлейшей Венецианской Республики к знаменитому персидскому государю Узун-Гассану, совершенное в 1473 году / пер. с итал. В.С. // Библиотека иностранных писателей о России. — Отд. I. — Т. 1 / иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова. — Санкт-Петербург : В тип. III Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1836. — С. 1–192.
18. Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. / В. Кордт; Українська академія наук. — К.: З друкарні УАН, 1926. — 207 с. — (Збірник історико-філологічного відділу УАН, № 38).
19. Кривець Н. В. Лясота (Ласота) фон Стеблау Еріх / Н. В. Кривець, І. М. Кулинич // Енциклопедія історії України / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — Т. 6. — К.: Наук. думка, 2009. — С. 405–406.
20. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький / Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канад. ін-ту українських студій Альберт. ун-ту; відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — Т. I. — К.: "Основи". Ін-т держ. упр. та місцевого самовряд. при Кабінеті Міністрів України, 1994. — XXIII, 531 с. (Західна історіографія України. — Вип. I).
21. Лясота Э. Дневник / Э. Лясота // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / пер. К. Мельник; под ред. В. Антоновича. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. — Вып. 1 : XVI ст. — С. 137–190.
22. Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник / Е. Лясота; пер. з нім. Г. та І. Сварники; передм. І. І. Сварника // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 94–110.
23. Мазур О. Тмутороканський камінь / О. Мазур // Довідник з історії України / Ін-т іст. досліджень Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. — Т. 3. — К.: Генеза, 1999. — С. 335.
24. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: навч. посібн. / С.А. Макарчук. — Львів : Світ, 2008. — 512 с.
25. Маслійчук В. Л. Харківський університет 1838 р. в подорожніх записках Й. Г. Коля / В. Л. Маслійчук // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. Харківський історіографічний зб. — Х., 2002. — Вип. 5. — С. 95–100.
26. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик; відп. ред. Ф. П. Шевченко; Дніпропетр. відділення Ін-ту української археографії та джерелозн. НАН України. — Дніпропетровськ : ВПОП "Дніпро", 1996. — 262 с.
27. Мицик Ю. А. Мюнц Жан-Анрі / Ю. А. Мицик // Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — Т. 7 : Мл–О. — К.: Наук. думка, 2010. — С. 142.
28. Россия: полное географическое описание нашего Отечества (настоляная и дорожная кн.) / под ред. В. П. Семенова. — Т. 7 : Малороссия / сост.: Б. Г. Карпов и др. — Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Девриена. — 1903. — IX, 518 с.
29. Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. — П'яте вид. — Авґсбург : Видання Петра Павловича, 1946. — 118 с.
30. Устинов И.А. Путеводитель по г. Харькову / И. А. Устинов; изд. книгопродавца А. И. Куколевского. — Харьков : Типо-лит. И. В. Попова, 1881. — IV, 350 с.
31. Федорук О. К. Графічні аркуші Мюнца про Україну / О. К. Федорук // Народна творчість та етнографія. — 1987. — № 4. — С. 56–60.
32. Шудря М. А. Січ-мати / М. А. Шудря; на замовл. Держ. ком. телебачення та радіомовлення України. — К.: ТОВ "Елібре", 2008. — 560 с.
33. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко; в рамках наук.-видав. програми Ін-ту Критики за підтримки Українського наук. ін-ту Гарвардського ун-ту. — К.: Критика, 2007. — 376 с.
34. Ясь О. В. Нова історія, Новий час, Модерна епоха / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — Т. 7 : Мл–О. — К.: Наук. думка, 2010. — С. 431–434.

The evidences of the Modern period travellers about cultural heritage of Ukraine are considered. Explained the significance of travel notes as sources of the monument science researches.

Key words: Modern period, historical sources, travel notes, cultural heritage, monument science.